

קריאה ספרותית בפיוט "אלהים ממכון שבתך"

תמר לביא

תקציר

במאמר זה מובא הפיוט "אלהים ממכון שבתך" לר' יוסף בכור שור מאוריאנש, בלוויית ביאור ומקורות, וכן בהצגת מגוון הכלים הספרותיים המסייעים בידיו כדי להדגיש ולחדד את אמירתו. הפיוט הוא מקבוצת 'חטאנו' - עובדה המשפיעה הן על מבנהו והן על תכניו. מבחינת מבנהו - כסליחה מסוגת ה'חטאנו' נגזרת צורתו הסטרופית המשורשרת, והחזרה על הרפרין. מבחינת התוכן - מודגשים בו הווידוי, החרטה והסליחה על חטאים, ובקשת הצלה דחופה. הקריאה לישועה נסמכת על רקע המצוקות שחווים בני דורו של הפייטן; על הכיסופים לשוב לארץ חמדה ולבית הבחירה; יחד עם זיכרון זכות העקדה ננסכים בלב המתפללים תקווה ותחושת זכות וזכות.

צמצום המרחק של זמן ומרחב - העבר הוא רחוק מאוד והכמיהה לעתיד בירושלים גם היא אוטופית. ואולם בתווך עומד ההווה הרצוף תלאות ומחייב הצלה מיידית. מערכת הזמנים הזו מתלכדת לכדי ביטוי של אמונה עמוקה שהצרות הן חוליה בחבלי המשיח בחיי עם הנצח. בכל אלה יש כדי לחזק את רוח העם ולטעת בו תקווה גדולה.

תאריכים: ר' יוסף מאורליאנש - בכור שור, פיוט, מוטיבים, מצוקת השעה, וידוי, סליחה, עקדה, כיסופים, גאולה, פואטיקה, שרשור, שדות סמנטיים.

א. ר' יוסף מאורליאנש - בכור שור

ר' יוסף מאורליאנש, הוא ר' יוסף בכור שור,¹ נודע כפרשן התורה.² מקובל לתארך את לידתו לשנת 1140,³ אך פרטי קורות חייו אינם ידועים לנו. ככל הנראה היה תלמידו של רבנו תם,⁴ אולם בכור שור לא הזכירו כלל בפירושו לתורה.⁵ בנוסף, היה גם אחד מבעלי התוספות החשובים (נזכר בתוספות על פי רוב בכינוי ר' יוסף מאורליאנש). על הכינוי "בכור שור" כתב גרזמן:⁶

היה תלמידו של רבנו יעקב בן מאיר המכונה רבנו תם⁷ שנפטר בשנת 1171 וכמוהו כונה גם הוא בכינוי שמקורו בתורה 'בכור שור'⁸ דבר שהיה נפוץ מאד בזמנם. אולם בשעה שרבנו תם לא השתמש בכינוי זה שאחרים יצרוהו, השתמש ר' יוסף בכינוי 'בכור שור' שכנראה הוא שיצר אותו להבדילו מהרבה יוסף אחרים שהיו בתקופתו.

ר' יוסף בכור שור סלל דרך מיוחדת בפירוש המקרא. פירושו מצטיינים במקוריות, בהרחקת הביטויים האנטרופומורפיים (מואנשים), בלימוד זכות על מעשי אבות האומה, ובקירוב הנסים לדרך הטבע ומתן טעמים למצוות התורה.⁹ הוא הטביע את חותמו בעיקר בפרשנות הפשט שלו שכללה מילוי פגרים.¹⁰ אף כי פירושו נדפס רק במאות ה-19 וה-20, ניכר רישומו כבר בדורות הקודמים. ר' משה אבן דנאן, משורר בן המאה ה-15 כתב: "כל פירושי צרפתא השלך לאשפתא חוץ מפרשנדתא [ר' שלמה

1 על זיהויו של 'בכור שור' כר' יוסף מאורליאנש ראו הברמן, פיוט ר' יוסף, עמ' 323-324. גולדשמידט ופרנקל, לקט, עמ' 780-781. פרנקל מצייין ש"המחלוקת הנ"ל הוכרעה ע"י אורבך שקבע כי 'בכור שור' אינו אלא כינוי לר' יוסף בר יצחק מאורליאנש ואין לנו אלא חכם אחד" (לקט, עמ' 780). ראו עוד נבו, פרשנות המקרא, עמ' 76-79; פאזנאנסקי, חכמי צרפת, עמ' 35-55; אפטוביצר, מבוא, עמ' 351-352; גרזמן, בכור שור, עמ' 48.

2 נבו, בכור שור.

3 וולטר, בכור שור, עמ' 7-8.

4 אסף, ספר הפסקים, עמ' 16. וראו עוד: פאזנאנסקי, אפטוביצר, גולדשמידט ופרנקל, נבו. דבריהם נסמכים על אחת משאלותיו לרבנו תם הפותחת במילים: "הנני הקטן ממשמשיו ותלמידיו מחלה פני מורי הרב".

5 ראו אורבך, תוספות, עמ' 34; נבו, בכור שור, מבוא, עמ' 1; צונץ, תולדות הספרות, עמ' 75.

6 גרזמן, בכור שור, עמ' 48.

7 על פי "ויעקב איש תם ישב אהלים", בר' כה, כז.

8 על שם הפסוק: "בכור שורו הדר לו", דב' לג, יז. וכן כינוי זה משמש לצורך חרוז בסליחה "שבת הכסא", ראו גולדשמידט, פולין, עמ' קעד; ליטא, עמ' קפט.

9 אורבך, תוספות, עמ' 132-134.

10 שם, שם.

יצחק = רש"י] וכן פורתא [בכור שור]¹¹. סגל¹² מכנה אותו: "האחרון בין גדולי הפשטנים הצרפתיים הידוע לנו בשם", הוא מציין את "דרכו להרכיב את דברי הכתוב לתוך דברי ביאורו ולשלב אותם לענין אחד" ומוסיף:

למרות חירות הדעות שלו, נשאר ר"י בכור שור נאמן למסורת של האסכולה הצרפתית ולתמימותה באמונות ודעות. הרציונליות שלו היא מיוסדת על השכל הישר, ולא על שום השקפה פילוסופית כדרך הפרשנים הספרדיים [...] ר"י ב"ש מסמן גם את מרום התפתחותה של הפרשנות הפשטנית של צרפת הצפונית, גם את ירידתה לפרשנות של חידושים ופלפולים ונוטריקון וגימטריות.

פאזנאנסקי מציין תכונה בולטת בפרשנותו של בכור שור, המאפיינת גם את סליחותיו: "הַיָּצָר בצרת עמו והטיף לו תנחומים ועם זה התמרמרה נפשו על הגוים הצוררים אותם זה נחזה גם ממקומות שונים בפירושו"¹³.

פירושו ניחן גם בפואטיות רבה, והדבר ניכר בכמה היבטים: 1. "דרכו להרכיב את דברי הכתוב לתוך דברי ביאורו ולשלב אותם לענין אחד", כדברי סגל שהובאו לעיל. 2. נטייתו הלירית בפירושו מתבטאת בביטויים אקספרסיביים. פריאל הוא בכך פירוש שבאווירתו יש "עוררות רגשית"¹⁴. 3. חתימה בחרוזים של פרשות החומשים בראשית ושמות, וכן פרשות בלק ודברים. פעמים חודרת החריזה אל תוך פירושו.¹⁵

באשר ליצירתו השירית כתב גרוזמן:

אולם עיקר יצירתו הלירית מצויה בידינו בצורת פיוטים וסליחות. מפיוטיו אלה ידועים לנו כיום חמשה וכולם סליחות.¹⁶ בארבעה מהם הוא חותם גם בשם

11 פריאל, בכור שור, עמ' 113 הע' 1, וכן עמ' 119.

12 סגל, פרשנות, עמ' עד; עו; עז.

13 פאזנאנסקי, חכמי צרפת, עמ' LVIII. לדעתו הדברים נסובו בראש וראשונה על "חרוזיו אשר בראש כל פרשת שבוע" (למעשה החרוזים מופיעים בסופי הפרשות), אך כאמור גם על פירושו. כדוגמה מביא פאזנאנסקי את פירושו לבר' מא, א; דב' לב, כא; ו' יח, ה.

14 פריאל, חזקוני, עמ' 53. בהמשך דבריו (עמ' 57-63) מביא דוגמאות ודן בנסיבות שהביאו את בכור שור לפתח את "עוררות הרגשית" בפירושו. לצד הביטויים הרגשיים בפירושו, יכולתו הפשטית ומקורותיו המיוחדת עוררו רגשות עזים אצל החוקרים. כך כתב עליו א' גייגר (פרשנדתא עמ' 45): "ראה עד היכן הגיעה ממשלת הרוח החפשית בקרב הר"ר יוסף. ואם גם לא נמלא אחרי דבריו מ"מ [מכל מקום] הענין נכבד הוא להתבונן בו [...] וגם פה רוח כביר אמרי פיו [...] וגם היטיב לראות מכל המפרשים הקדמונים".

15 ראו גרוזמן, בכור שור, עמ' 52, שם מביא כדוגמה את פירושו לשמ' כ, ב.

16 "אדון מועד כתקח", הברמן, פיוטי ר' יוסף, עמ' 324-325; גולדשמידט ליטא עמ' סט-עא, הנ"ל, פולין, עמ' עז-עט; הנ"ל, יוה"כ עמ' 761-763; נבו ולביא, "אדון מועד". "אדון רב העלילה", הברמן, פיוטי ר' יוסף, עמ' 327-331; לביא ונבו, חמדעת ח, עמ' 114-130. "אין לבנון די בער", הברמן, פיוטי ר' יוסף,

אביו ובאחד רק בשמו. משקל פיוטיו הוא משקל המדות (המילים) אלא שלא דקדק בו כל כך כנהוג בימים ההם. פיוט אחר - עקידה.¹⁷ הוא מסוג הפיוטים המשורשים. היינו שסוף כל מחרוזת נעוץ בתחילת המחרוזת הבאה. שפתו בפיוטים אלה נאה ומצטיינת בפשטותה, והצרות שעברו עליו ועל דורו מצאו להן הד נאמן בפיוטיו המלאים רגשי נקמה. מבין כל הפיוטים זכה רק אחד להדפס ולהכנס למחזור התפילות והוא "אדון כתקח מועד",¹⁸ שמחציתו הראשונה נכנסה לסליחות לערב ראש השנה והמחצית השנייה (מרובים צרכי עמך) נכנסה לתפילת נעילה של יום הכפורים. פיוטים אלה עדיין לא נותחו ניתוח ספרותי ומחכים ליד גואלת.

דברי גרוזמן מבוססים בעיקרם על דברי הברמן¹⁹ שפרסם את הסליחות הנזכרות. גרוזמן לא הקפיד על מניית מספר הסליחות שכתב בכור שור. הברמן, שהיה מסופק לגבי זיהוי ר' יוסף מאורליאנס בכור שור, מציין סליחה נוספת שחתומה "בכור שור" - "י אלך עיני ישברו" שפורסמה בידי גולדשמידט ופרנקל.²⁰ עליהם יש להוסיף את העקדה: "י אורי וישעי".²¹ הפיוט האחרון נזכר בסדר טרויאש סימן ט,²² והוא מתאפיין בזיקות רבות הן לסיפור העקדה שבפיוט "אלהים ממכון שבתך" והן לפרשת העקדה שבפירושו לתורה. כך שניתן למנות שבעה פיוטי 'סליחה' שחיבר בכור שור ובמקצתם נזכר סיפור העקדה: "אדון מועד כי תקח"; "אדון רב העלילה"; "אין לבנון די בער"; "אל אלהי האלהים ואדוני האדונים"; "אלהים ממכון שבתך"; "י אורי וישעי וחרב גאוותי";

עמ' 334-331; "אל אלהי האלהים ואדוני האדונים", הברמן, פיוטי ר' יוסף, עמ' 334-337; גולדשמידט ופרנקל, לקט, עמ' 265-267; "אלהים ממכון שבתך", הברמן, פיוטי ר' יוסף, עמ' 337-342; גולדשמידט ופרנקל, לקט, עמ' 268-271.

17 העקדה היא סוג משנה של סליחה, ראו שירמן, השירה א, עמ' 696. וכוונתו כאן לפיוט "אלוהים ממכון שבתך" שבו עוסק מאמר זה.

18 הברמן (פיוטי ר' יוסף, עמ' 324) משער שהסיבה שפיוט זה "זכה להכנס למחזור הנדפס" היא בשל היותו נקי מ"רגשי נקמה" ששאר הפיוטים מלאים בהם.

19 הברמן, פיוטי ר' יוסף, עמ' 337-342.

20 לקט, עמ' 263-265; כמו כן פרסמו שם פעם נוספת את הסליחות "אל אלהי האלהים ואדוני האדונים" (עמ' 265-267); "אלהים ממכון שבתך" (עמ' 268-271), גולדשמידט ופרנקל מאפיינים אותו כסליחה המשתייכת לסוג 'חטאנו'.

21 שם, עמ' 271-274. באשר לפיוט זה פרנקל התלבט אם לשייכו לבכור שור, כך כתב: "לבסוף יש להזכיר את העקידה 'י אורי וישעי' [קכח]. היא חתומה 'יוסף חזק' ומועקת בכתב יד צרפתיים, ונראה שאין היא קדומה. מבנה הסליחה ודרך השימוש בה בפסוקים מזכירים הרבה את סליחותיו של ר' יוסף בר יצחק מאורליאנס ויש להן ול"י אורי וישעי' כמה ביטויים משותפים. בכל זאת מכלל ספק אין היא יוצאת" (עמ' 762). אולם ניתוח מעמיק של הפיוט והשוואתו לשאר פיוטי בכור שור ולפירושו לתורה, מצמצם ספק זה במידה רבה מאוד (אשל ולביא, "י אורי וישעי", בכתובים).

22 מנחם, סדר טרויאש, עמ' 20.

"י אלך עיני ישברו", על קדושי בלוי (Blois) ובריי.²³ חמישה מפיוטיו חתומים בשם "יוסף בר יצחק"; "ה' אלך עיני ישברו" חתום "יוסף בכור שור"; "י אורי וישעי" חתום "יוסף בלבד".

מאמר זה מבקש לנתח את הפיוט "אלוהים ממכון שבתך", המיוחס לר' יוסף בכור שור. הניתוח יתעכב על גילויי הכאב ורצון הנקמה שפיעמו בלבו של הפייטן. תשומת לב תינתן גם לכלים הספרותיים: השימוש המיוחד באמצעי החריזה להעצמת ביטויי הרגשיים והתוכניים ושימוש בשדות סמנטיים.²⁴

ב. הפיוט "אלהים ממכון שבתך" וביאורו

הסוג: סליחה
 תבנית: תבנית סטרופית בת כ"ו מחרוזות חד-צלעיות. בכל מחרוזת ארבעה טורים.
 חריזה: כל אחת ממחרוזות הפיוט חוזרת לעצמה: אאא. בבבב. גגג.
 משקל: לא קבוע
 אקרוסטיכון: אלפא ביתא בראשי המחרוזות (לבד מהמחרוזת האחרונה)
 חתימה: יוסף בר יצחק

אלהים ממכון שבתך
 זכור צאן מרעיתך
 רצם כמשרתים בחצרותיך
 בשבתם בביתך

5 בביתך לשחרך קדמנו
 ואלך נשאנו עינינו
 ואם נשלנו בעונינו
 אתה !! גואלנו

10 גואלנו עמך מיהלים
 חתים מרוע מעללים
 כי ממך אין מעלים
 יודע דין דלים

23 גולדשמידט ופרנקל, לקט, עמ' 263-275.

24 כאן משמש נוסח הפיוט כפי שמובא בספרם של גולדשמידט ופרנקל, לקט, עמ' 268-271 (שם מסווג הפיוט כ"חטאנו" שהוא מסוגי הסליחה הקדומים. על התהוותו של סוג זה ראו שירמן, השירה ב, עמ' 678).

דְּלִים נִסִּים לֶךְ לַעֲזֹרָה
 כִּי צַר רוּדָה בָּם בְּעֵבְרָה
 15 וְאֵשׁ חֲמָתוֹ בָּם בְּעֵרָה
 הַמִּבְעֵר אֶת-הַבְּעֵרָה

הַבְּעֵרָה לְשָׂרֵשׁ שָׂרוּשׁ
 אוֹתִי עַל גְּבִי חֲרוּשׁ
 הַרְוִי לַעֲנָה וְרוּשׁ
 20 יִרְא יי וְיִדְרֵשׁ

וְיִדְרֵשׁ עֲבָדָיו מִצַּר מִבְּקָשָׁם לְהוֹמֵם
 וְלִשְׂתִּית כְּגִלְלִים לְחוֹמֵם
 וְלִשְׂפוֹךְ כַּמִּים דָּמָם
 וְעִשִּׂית לוֹ כְּאֲשֶׁר זָמָם

25 זָמָם בְּאִפּוֹ לְכַלּוֹתֵינוּ
 חֲשַׁב כִּי יי עֲזָבֵנוּ
 יִדְעֵנוּ יי רִשְׁעֵנוּ
 נוֹאֲלֵנוּ וְאֲשֶׁר חֲטָאנוּ

חֲטָאנוּ וְאֲשַׁמְתָּנוּ רַבָּה
 30 וְעֵדֶר יי נִשְׁבָּה
 עַל-זֹאת דָּאָבָה
 נִפְשֵׁי נְשִׂיתִי טוֹבָה

טוֹבָה רַחֲקָה וּמַעִי הֵמוּ
 הֵלֶךְ לְבִי וְעֵינֵי קִמּוּ
 35 חוּזִי וּמְלִיצִי נֶאֱלָמוּ
 יִשְׁבוּ לְאַרְצֵי דָמוּ

יִדְמוּ זְקֵנִי וּמִטָּה יְדֵי
 וְיִדְל מְאֹד כְּבוֹדִי
 וְעַל-עֵנִי וּמְרוּדִי
 40 נִשְׁפֹּךְ לְאַרְצֵי כְּבִדִי

כְּבִדִי נִשְׁפֹּךְ וּכְבוֹדִי גָלָה
 זְכוֹר אָב צוֹיְתוֹ שׁוֹכֵן מַעְלָה
 קַח בְּנֶךְ כְּצֵאֵן מִמִּכְלָה
 וְהַעֲלֵהוּ שֵׁם לַעֲלָה.

- 45 לַעֲלֶה הַבְּיָאוּ לְאֵל מִתְנַשָּׂא
וּבֵן אָמַר מִנִּי אֵל תִּכְסֶּה
אָבִי קִרְבֵּן אִיךָ תַעֲשֶׂה
אִם יִמְעַט הַבַּיִת מֵהֵיוֹת מִשָּׂה
- 50 מִשָּׂה נִבְחַר בְּנִי לְאֵל רַם וְנִשָּׂא
וּבְדָאֵת פְּנִים לָנוּ יִשָּׂא
עֵינֵנו עַל בְּנוֹ לֹא חֶסֶה
וְהֶאֱלֹהִים נָסָה
- 55 נָסָה וּפִיו לֹא הִמָּרָה
וְנָתַן אֵיל תַּמּוּרָה
וְקוֹל מִשְׁמַיִם קָרָא
יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה
- 60 סִתְרָה הִיָּה-לִי מִשְׁעֲנִי
וּסְלַח וּמַחֲל לַעֲוֹנִי
וְחָמוּל עָלַי כִּי אָנִי
הַגִּבֹּר רָאָה עֲנִי
- עֲנִי עֲמִךָ רָאָה וּבְךָ יִשָּׂע
וְאֶל-צַעֲקוֹתַיִנו תִּישָׂע
וְכִפַּר חַטָּא וְרָשָׁע
עַל-כָּל-דְּבַר-פֶּשַׁע
- 65 פֶּשַׁע נִקְּהָ וְאַשְׁמַתִּי
כִּי בְךָ-יִי חִסִּיתִי
וְעַל-עֲוֹנֵי הוֹדִיתִי
כִּי-כֵן צִוִּיתִי
- צִוִּיתִי מֵאֵת מְחוּלָּי
70 לָכֵן יִרְפָּא מִחֲלִי
וְיִשְׁמַע בְּפִלְלִי
מֵהִיכְלוֹ קוֹלִי.
- 75 קוֹלִי אֶקְרָא וְעֵינֵי מִבְּכוֹת
וְטוֹחוֹתַי לְךָ מִחֲכוֹת
וְעֲמִךָ בְּמִקּוֹם מְנַחוֹת רְבוּכוֹת
יְדַבֵּר אֵלַיִךְ רְכוֹת

רְכוֹת יִרְבֶּה וְתַחֲנוּנִים
 לֶךְ אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים
 וְאַתָּה שִׁכַּר מַדָּם מְעַנִּים
 חֲצִי גִבּוֹר שְׁנוּנִים 80

שְׁנוּנִים יִפְלוּ בְּלֵב צָר
 אֲשֶׁר בְּחֶרֶן בִּי עֶצֶר
 וְאֲנִי קִרְאתִי מִמִּיצַר
 הַיָּד יְיָ תִקְצָר

תִּקְצָר רוּחִי בְּיַד מְשַׁשֵּׁף 85
 חֲנָם נִמְכַרְתִּי וְלֹא בִכְסֵף
 וְנִפְזַרְתִּי וְאִין מֵאֶסֶף
 לְכָל-בֵּית יוֹסֵף

יְיָ יִסְרְיָהּ יְדוּ שְׁנֵית כִּכְבָּר 90
 לְקִנּוֹת שְׁאֲרִית עִם נֶבֶר
 וּבְאֶרֶץ עֲרֶבָה וּמִדְבָּר
 יְהִי פֶסֶת בָּר

בִּרְי-לִכְבֵּב סֶלַח-נָא חוּבִי 95
 וְנִקְמֵנִי מֵאִישׁ רִיבִי
 כִּי קִמּוּ מֵהֶרְסִי וּמְחֲרִיבִי
 וַיְדוּ אָבֹן בִּי

בִּי שׁוֹכֵן שַׁחַק
 עֲנֵה לְקוֹרְאֶיךָ מְדוּחַק
 וְאַתָּה יְיָ אֵל-תִּרְחַק
 אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם אֱלֹהֵי יִצְחָק 100

יְצַחֲקֵךְ אֵל וַיִּלְעַג לְקַמִּים
 וַיַּחֲוֵן מְעוֹטֵי עַמִּים
 וַיִּשׁוּב יוֹשֵׁב מְרוֹמִים
 לִירוּשָׁלַיִם בְּרַחֲמִים

1 ממכון שבתך: על פי דה"ב ו, לט. 2 זכור... מרעיתך: ראו תה' עד, א-ב. 3 כמשרתים: על פי דה"א ו, יז, כלוויים בשירים. 4 בשבתם בביתך: הלשון על פי דב' ו, ז: המשמעות על פי תה' כז, ד: וכוונתו שיזכה לבוא אל המקדש לעבוד שם את ה'. 5 לשחרך: על פי יש'

נו, ט: לבקשך, להתפלל אליך, בטרם האיר השחר. **קדמנו**: על פי תה' קיט, קמז-קמח: השכמנו קום. 6 **ואליך... עיננו**: על פי תה' קכג, א: בתפילה. 7 **כשלו בעונינו**: על פי הו' יד, ב. 8 **אתה... גואלנו**: על פי יש' סג, טז. 9 **עמך מיחלים**: רומז לתה' קמז, יא: ישראל המצפים לישועתך. 10 **חתיים**: על פי שמ"א ב, ד: כושלים, נופלים. **מרוע מעללים**: על פי דב' כח, כ: של ישראל. 11 **מעללים**: להסתיר, ראו מש' כח, כז. 12 **יודע... דלים**: על פי משלי כט, ז: הצירוף של הכתוב כאן אל משלי כח, כז, שעניינו במעלים עינו מרש ונמנע מלתת לו צדקה, יוצר טרזניה כלפי האל שנמנע מלחון את ישראל. 13 **דלים... לעזרה**: על פי יש' י, ב-ג: דלים הוא כינוי לישראל. 14 **כי צר**: על פי איכה ד, יב. **רודה... בעברה**: על פי יש' יד, ו: מתייחס לאויב שמתאכזר לישראל. 15 **ואש... בערה**: על פי תה' פט, מז: נהג בכעס ובחמה. 16 **המבער... הבערה**: על פי שמ' כב, ה: וכוונתו לנקמת ה' באויב. 17 **הבערה... שרוש**: מתייחס לאויב הנוגש בישראל מתוך רצון לחסלם ולעקור אותם מהשורש. 18 **על... חרוש**: על פי תה' קכט, ג: כלומר, השפילו וייסרו (את ישראל). 19 **הרוני... רוש**: על פי איכה ג, טו; יט: כוונתו לייסורים הממלאים את גופו ואת נפשו. 20 **ירא... יודרש**: על פי דה"ב כד, כב: בחינת ה' יתבע וינקום נקמתם. 21 **יורש עבדיו**: על פי בר' ט, ה; תה' ט, יג; דב' לב, מג: ה' יתבע מהנוגש את דם הנרצח ויענישו (המילה 'דם' אינה מופיעה אבל נוכחת בזכות ההקשר ההרמזי בשלושת הכתובים). **מצר... להומם**: רומז להמן (אס' ז, ו; ט, כד): בקשה שסופם של האויבים יהיה מר כסופו של המן. 22 **לשית**: על פי איוב ל, א. **כגללים לחומם**: על פי צפ' א, יז: בשרם יתגולל כגללי בהמה. 23 **ולשפוך... דמם**: על פי תה' עט, ג: דם הנוגשים. 24 **ועשית... זמם**: על פי דב' יט, יט, וכוונתו למידה כנגד מידה. והכתוב "ולשפוך... זמם": כוונתו לנקמת ה' בנוגש שביקש להרע לישראל. 25 **זמם באפו**: על פי איכה ב, יז; ב, א. 26 **חשב**: על פי רוב מחשבה רעה במקרא. **יי עזבנו**: על פי יש' מט, יד. 27 **ידענו... רשענו**: על פי יר' יד, כ. 28 **נואלנו... חטאנו**: על פי במ' יב, יא. 29 **חטאנו... רבה**: השוו דה"ב כח, יג. 30 **ועדר... נשבה**: על פי יר' יג, יז. 31 **על... דאבה**: על פי יר' לא, כד-כה. 32 **נשיתי טובה**: על פי איכה ג, יז; הטובה עזבה אותי. 33 **טובה רחקה**: ראו איוב כא, טז. **ומעי המו**: על פי יר' לא, יט. 34 **הלך לבי**: על פי איוב לא, ז. **ועיני קמו**: על פי שמ"א ד, טו; מל"א יד, ד: כהו מראות. 35-37 **ישבו... זקני**: על פי איכה ב, י, כאבלים. **ומטה ידי**: על פי וי' כה, לה: מתמוטט. 38 **יודל... כבודי**: על פי שו' ו, ו + מש' יד, לא. 39 **עניי ומרודי**: על פי איכה ג, יט. 40 **נשפך... כבדי**: על פי איכה ב, יא. 41 **וכבודי גלה**: על פי הו' י, ה. 42 **זכור אב**: את אברהם (שמ' לב, יג + בר' יז, ה). **צויתו**: השוו יר' ז, לא; לב, לה. 43-44 **קח... לעולה**: על פי בר' כב, ב. כצאן ממכלה: על פי חבק' ג, יז. 45 **מתנשא**: מוֹלֵךְ, על פי דה"א כט, יא. 46-48 **ובן... מִשָּׁה**: תעקוף לדברי יצחק לאברהם בהליכתם לעקדה (בר' כב, ז). 46 **אל תכסה**: אל תסתיר (ראו בר' יח, יז), או, אל תרחם, על פי דב' יג, ט. 48 **ואם... משה**: על פי שמ' יב, ד. 48-49. תעקוף פיוטי למענה אברהם ליצחק (בר' כב, ח); דברי אברהם נשארם עמומים במעט וצופנים נחמה. 49 **נבחר**: רצוי, מועדף, על פי משלי כא, ג (הרמז אירוני). **רם ונשא**: על פי יש' נד, טו. 50 **פנים... ישא**: השוו דב' י, יז. 51 **עינו**: של אברהם. **עינו... חסה**: על פי יח' טז, ה. 52 **והאלוהים ניסה**: על פי בר' כב, א. 53 **ופיו... המרה**: על פי שמ"א יב, יד. 54 **ונתן... תמורה**: על פי בר' כב, יג. 55 **וקול... משמים**

בר' כב, כא. 56 **יהי... סתרה**²⁵: על פי דב' לב, לח. העקדה "ארח משפטיך קויוןך לזכר" לר' יחיאל מרומי חותמת: "צדקתם תהי עליהם סתרה", 'צדקתם' של אברהם ויצחק; 'עליהם' על ישראל 'ילדיו'. 57 **היה... משעני**: על פי שמ"ב כב, יט. 59 **וחמול עלי**: ראו מלאכי ג, יז. 59-60 **אני... עני**: על פי איכה ג, א. 61 **עני... ראה**: על פי שמ"ג, ז, ועוד. **ובך יושע**: על פי לג, כט. 64. **על... פשע**: על פי שמ"ב כב, ח. 65 **פשע ונקה**: על פי במ' יד, יח. 66 **כי... חסייתי**: על פי תה' כה, כ. 67 **הודיתי**: השווה, תה' לב, ה. 68 **כי... צותי**: על פי וי' ח, לה. 70. **ירפא מחולי**: רומז ליש' ל, כו. 71-72 **וישמע... קולי**: על פי שמ"ב כב, ז. 73. **קולי אקרא**: על פי תה' כז, ז. **ועיני מבכות**: רומז ליר' לא, יד-טו. מבכות: ראו יח' ח, יד. 74. **וטוחותי**: וכליותיי, ראו ראש השנה כו סוף ע"א. **מחכות**: מצפות, מייחלות, ראו יש' ל, יח; חבק' ב, ג; תה' לג, כ. 76. **רבכות**: סוג מנחה (וי' ו, יד; מנחות ז, א). 75-76 **ועמך... רכות**: תעקיף של הפייטן לדברי הנביא (הושע יד, ג): "ונשלמה פרים שפתינו". 76-77 **ידבר... ותחנונים**: על פי איוב מ, כז. 78. **אדוני האדנים**: על פי תה' קלו, ג. 79-80. **שכר... חצי**: על פי דב' לב, מב, שיאדימו החצים מדם המענים כמו מין. **חצי... שונים**: על פי תה' קכ, ד. 81 **שונים... צר**: על פי תה' מה, ו. 83. **ואני קראתי**: על פי תה' יז, ו. **קראתי ממצר**: על פי תה' קיח, ה. 84. **היד... תקצר**: על פי במ' יא, כג. 85. **תקצר רוחי**: על פי איוב כא, ד. **משסף**: רוצח, על פי שמ"א טו, לג. 86. **חנם... בכסף**: על פי יש' נב, ג. 86. **ונפזרתי**: ראו תה' קמא, ז. **ואין מאסף**: על פי יר' ט, כא. והכתוב "ונפזרתי... מאסף": בא בניגוד לנחמת הנביא: "מזרה ישראל יקבצנו", יר' לא, ט. 88. **לכל... יוסף**: על פי שמ"ב יט, כא. 89-90. **יוסף... עם**: על פי יש' יא, יא. ככבר: כבשנים קדמוניות. **עם נבר**: עם רשע, על פי "עם נבר תתבר ועם עקש תתפל", שמ"ב כב, כז + דב' לב, ה-ו: "עם נבל ולא חכם". 91 **ובארץ... ומדבר**: על פי יר' ב, ו. 92 **יהי... בר**: על פי תה' עב, טז. 93. בר לבב: על פי תה' כד, ד. 94 **מאיש ריבי**: על פי איוב לא, לה. 95 **כי קמו**: על פי תה' כז, יב. **מהרסי ומחריבי**: על פי יש' מט, יז. 96 **וידו... בי**: על פי איכה ג, נג. 99. **ואתה... תרחק**: על פי תה' כב, כ. 100. **אלהי... יצחק**: על פי שמ"ג, ו. 101. **יצחק... לקמים**: על פי "יושב בשמים ישחק אדני ילעג למו", תה' ב, ד. לקמים: לאויבים, על פי תה' ג, ב. 102. **ויחון**: על פי מל"ב יג, כג. **מעוטי עמים**: על פי דב' ז, ז. 103. **יושב מרומים**: כינוי לקב"ה על פי "הוא מרומים ישכן", על פי יש' לג, טז. 103-104. **וישוב... ברחמים**: על פי זכ' א, טז.

ג. רעיונות ועיצובים

ג.1 רעיונות בפיוט

הרעיון המרכזי של הפיוט "אֱלֹהִים מְמֹכּוֹן שְׁבִתְךָ" הוא מצוקת ישראל ונאקתו ובעקבות כך ציפיה לישועת ה'. הפייטן - הוא קולו של העם - פותח בגוף ראשון רבים בפניה ובבקשה לה' שיביט אל עמו ויראה בסבלו.

כפי הידוע לנו, ר' יוסף בכור שור חי בצפון צרפת, וכאב את כאב בני דורו בצפון צרפת ובגרמניה, ובכלל זה השמדת היהודים בעיר רואן במסע הצלב הראשון ב-1096 וגזרת בלוש ב-1171. הקשר בין צרפת לגרמניה במאה ה-11 ולאחריה היה אמיץ. רש"י, מייסד האסכולה הפרשנית הצפון צרפתית שעמה נמנה בכור שור, למד בגרמניה במרכזי התורה הגדולים במגנצא ובוורמייזא. גם חברו-תלמידו, ר' יוסף קרא, למד שם. נכדיו של רש"י - רבנו תם והרשב"ם - ישבו אמנם בצפון צרפת, אך רבים מתלמידיהם שימשו ברבנות בקהילות אשכנז. חורבנם של מרכזים אלו, הרס הקהילות ורציחת יהודי אשכנז, השאירו חלל ריק הן בעולם התורה והן בלבם של לומדיה בכל רחבי אשכנז וצפון צרפת. הפיוט שאנו עוסקים בו מבטא את תחושת הריקנות הזו ואת תחושת הבדידות והחרדה באותה העת. המדרשים והכתובים המתקשרים להיגדי הפיוט מבטאים נאמנה את התחושות האלה.

בפיוט שלוש תחנות זמן בולטות: א. **הווה** - הבט צאן מרעיתך; העם סובל ונמק בסבלו. ב. **עבר** - תקופת הפאר שבה המקדש עמד על תלו, ועבודת ה' הייתה רצויה בפני ה'; ג. **חזרה להווה** - שלא נעדר ממנו ייחול לעתיד טוב, ומחמת הסבל שבהווה ה' נתבע לגאול את עמו:

א. **הווה** - הפייטן פותח בהסבת תשומת לב ה' למצוקת העם: "הִבֵּט צֶאֱן מִרְעֵיתְךָ". השימוש בכינוי "צֶאֱן מִרְעֵיתְךָ" מרמז למחויבות ה', שהוא כמו רועה לצאנו.

ב. **עבר** - הפייטן מתרפק על תפארת ישראל בעבר: "רְצָנוּ כְּמִשְׁרָתִים בְּחֶזְרוֹתְךָ, בְּשִׁבְתָּם בְּבֵיתְךָ", ומדמה את ישראל לכוהנים ולוויים בבית ה' (ראו שמו' יט, ו). את הישיבה בבית ה' (מקדש וארץ ישראל) מקשר הפייטן להשכמה לבית התפילה בימי הסליחות: "בְּבֵיתְךָ לְשַׁחֲרֵךְ קִדְמָנוּ, וְאַלְיָךְ נִשְׁאֲנוּ עֵינֵינוּ" (טורים 3-6). העבר הרחוק נקשר בפיוט לעבר הקרוב (והרחוק?) שבו העם נלכד בחטאיו: "וְאַם כְּשִׁלְנוּ בְּעֵינֵינוּ", הפנייה לאל וזיקת הקשר תובעת ישועה: "אַתָּה יי גּוֹאֲלָנוּ". העבר בפיוט מופיע גם בתינוי הצרות, אבל היבט זה אינו מבדיל את העבר מן ההווה (העבר וההווה רוויי הסבל מתמשכים ומתמזגים זה בזה). ההיבט השלישי של העבר הוא סיפור העלילה שהובטח שימש כ"סתרה" עבור ישראל (עקדת יצחק).

"**בשבתם בביתך**" (טור 4) - בהיגד זה הלשון קרובה לקריאת שמע: "ושננתם לבניך ודברתם בם **בשבתך בביתך**". חז"ל למדו מכאן מצוות קריאת שמע בוקר וערב ("בשכבך ובקומך") ובכל מצב, בבית ("בשבתך בביתך") ובדרכים ("ובלכתך בדורך"). קריאת שמע היא ריטואל ליטורגי דומיננטי בחיי כל יהודי. הקורא המתפלל מודע כמעט באותה המידה לרמיזה מתהלים כז, ד: "שִׁבְתִּי בְּבֵית יי כֹּל יְמֵי חַיִּי לְחַזֹּת בְּנִעֻם יי וּלְבַקֵּר בְּהִיכְלוֹ". ההיגד שבפיוט "שיבתם בביתך" הוא שילוב בין ריטואל יומיומי ובין הכמיהה לשבת בחצרות הקודש במקדש.

"בביתך" שבקריאת שמע, משמעו 'האדם בביתו', ואולם בפיוט הוא מרמז כאמור

לפסוק בתהלים כז, כלומר ה' בביתו'. בית ה' הוא המקדש, והפיוט מבטא כמיהה לחידוש עבודת הקודש במקדש: "רצנו כמשרתים בחצרותיך בשבתם בביתך". כוונתו: "תחפוץ בתפילתי כמו שחפצת בעבודת הכוהנים שישבו במקדש", שכן הכוהנים עוסקים במקדש בפולחן דתי של הקרבת קרבנות. המתפלל חווה בתודעתו זיקה אמיצה של הפסוק מקריאת שמע לעבודת המקדש, ופערי הזמן והמקום מתכווצים.

ג. **חזרה להווה** - בשל סבל העם, ה' נדרש לגאולה - הפייטן מעלה ארבעה נימוקים המחייבים את ה' לגאול את העם: 1. צאן מרעיתך נושא אליך את עיניו, ועל כן - אם כשלנו ה' גואלנו. 2. העם סובל ונרדף. 3. האויב סבור שה' עזב את ישראל ("למען שמך"). 4. זכות העקדה.

1. **אם כשלנו - אתה ה' גואלנו** - גם אם נכשל העם בעוונותיו, ה' לא יכול להתכחש לעם נחלתו, שכן השעה דוחקת: "דללים נסים לך לעזרה" - ישראל עלובים, וה' הוא אלוהיו ועליו מוטלת חובת הישועה, וממנו הם מצפים לה. כלומר **אנחנו עמך ואתה גואלנו**: "ואם כשלנו בעינינו, אתה יי גואלנו, גואלנו עמך מיחלים" (טורים 7-9). "ועדך יי נשבה" (טור 30), כלומר ה' הוא הרועה ועליו מוטלת האחריות לעדר, והעם אינו אלא עדר פותה לב ועלוב.

2. **העם סובל ונרדף** - הפייטן חש אולי שהנימוק שהעלה הוא תובעני מדי, והוא נסוג מעט ומיד מעלה נימוק אחר - העם סובל, נרדף מידי רשעים **המבקשים לכולתו**: "חתיים מרוע מעללים" [...]. כי צר רודה בם בעברה [...]. נשפך לארץ כבדי". ועוד, "נמכרתי חנם [...]. ואין מאסף" (טורים 85-87): "תקצר רוחי ביד משסף, נמכרתי חנם ולא בכסף, ופזרני ואין מאסף". מחרוזת זו מעלה טרוניה כלפי שמים: הפייטן פותח בסבל הבלתי אפשרי שבחיים תחת עול האויב המכונה "משסף" (שמשמעו רוצח), ורומז לשמואל א טו, לג: "כאשר שפלה נשים חרבו כן תשכל מנשים אמך וישסף שמואל את אגך". כינוי זה מרמז שאכזריות האויב המרצח בבני ישראל שקול למעשה עמלק. הטור השני "נמכרתי חנם ולא בכסף" עומד בניגוד מוחלט להבטחת הנחמה (יש' נב, ג): "חנם נמכרתם / ולא בכסף תגאלו". תחושת הזילות בעם ותחושת היותם חסרי ערך מתעצמת בטור השלישי "ופזרני ואין מאסף" שעומד בניגוד להבטחת ירמיה: "מזרה ישראל יקבצו ושקרו כרעה עדרו" (לא, ט). ישראל אינם נמכרים אפילו כעבדים אלא ניתנים חנים אין כסף, ועדיין נעזבים כ"ביצים עזבות כל הארץ" (יש' י, יד), ובניגוד לכתוב, "וכאסף [...] אני אספתי" מתמהמהת ואינה פועלת את פעולתה. הצבת שני טורים אלה בסמיכות יוצרת תחושת חידלון ומבליטה את העלבון של עם לא רצוי. הקב"ה פיזר את ישראל בתפוצותיו ואינו מקבצם ומאספם, והם נותרים עזובים כסחורה אין חפץ בה. הכתוב "נמכרתי [...] מאסף", מתכתב עם הכתוב בדברים כח, סח: "והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה". ההיגד "ואין מאסף" הוא סיוע של פסוק נבואי העוסק בפורענות קשה: "ונפלה נבלת האדם כדמן על פני השדה וכעמיר מאחרי הקצר ואין מאסף" (ירמיה ט, כא).²⁶ נראה שכתובים אלה מתארים היטב את מצב העם בשעתו

26 ראו גם שו"י, יד: "ואין איש מאסף אותם הביתה ללון". היגד זה הוא ראשית מעשי הנבלה שעשו

הקשה, ואת הנתק בין ה' לעמו ישראל על תוצאותיו. הפייטן מרפרר כאן גם אל ספרות האגדה: "א"ר יצחק: מעשה בפרוצפיה באשה אחת שהיתה פודה את השבויים, באתה שבויה אחת ופדאתה, שניה ופדאתה, וכיון שמטה ידה ולא היתה יכולה לפדות מיד הקיפוח [את השבויה שלא נפדתה] לגיונות והרגוה וכל כך למה כדי לזרז השבאים [=השבויים] הבאים"²⁷.

גם הנימוק הזה אינו חזק דיו, חטאי העם נוכחים וחוצצים בין ישראל לזכות הגאולה:²⁸ "חֲטָאנוּ וְאַשְׁמַתְּ(י)נוּ רַבָּה [...] עַל-זֹאת נִפְשֵׁי דְאַבְרָהָ" (טורים 29-31), והוא מעלה נימוק שלישי.

3. **האויב סבור שה' עזב את ישראל** - כאן מעלה הפייטן נימוק תיאולוגי-פסיכולוגי - העמים רודפים את ישראל ומגבירים רעתם עליו, והוא לא יכול להם. מכאן מסיקים האויבים כי **עזב ה' את עמו** ומתעמרים בו עוד ועוד: "זָמַם בְּחַרֵי אֶף לְכַלּוֹתֵינוּ, חֲשָׁב כִּי יִי עֲזָבָנוּ" (טורים 25-26).²⁹ בתיאור המצב הרע מרחיב הפייטן: "טוֹבָה רַחֲמֵי וּמְעֵי הַמּוֹ / הַלֶּךְ לְבִי וְעֵינֵי קִמּוֹ / חוֹזֵי וּמְלִיצֵי נְאֻלְמוֹ / יִשְׁבוּ לְאַרְץ יְדָמוּ // יְדָמוּ זְקֵנֵי וּמְטָה יְדֵי / וַיְדַל מְאֹד כְּבוֹדִי / וְעַל-עֲנֵי וּמְרוֹדִי / נִשְׁפָּךְ לְאַרְץ כְּבֹדִי // כְּבֹדִי נִשְׁפָּךְ וּכְבוֹדִי גְלָה" (טורים 33-41).

ואם הנימוק הזה אינו חזק דיו, יש לפייטן באמתחתו נימוק מכריע:

4. **זכות אברהם**: נסחף במצוקתו נפנה הפייטן לזכות האבות: עקדת יצחק - "זְכוֹר אָב צְוִיתוֹ שׁוֹכֵן מַעֲלָה / קַח בְּנֶךְ כְּצֵאֵן מִמִּכְלָה / וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֵלָה". מסירותם של אברהם ויצחק במעשה העקדה היא מורשתו של עם ישראל והיא המקנה לו את 'זכות האבות' העומדת לו לדורות, ומזכה אותו בתחושת הגנה תמידית. ההישענות על 'זכות אבות' יש בה כדי לעורר רחמי שמים על ישראל, וכן להבליט ולהדגיש את מחויבותו של ה' לישראל: "בִּי' שׁוֹכֵן שַׁחַק / עֵנָה לְקוֹרְאֵיךָ בְּדוֹחַק / וְאַתָּה יִי אֵל תַּרְחֵק / אֱלֹהֵי אֲבֹרְהֶם (י) אֶצְחַק [...] יְחוּן עַל מְעוֹטֵי עַמִּים, וַיִּשׁוּב וַיִּשָּׁב מְרוֹמִים, עַל יִשְׂרָאֵל בְּרַחֲמִים" (טורים 97-104).

אנשי גבעת בנימין בסיפור "פילגש בגבעה".

27 במדרש אס"ר סוף פתיחתא ג, אומר: מדרש זה עוסק בחשיבות פדיון שבויים והשבתם הביתה, והוא עומד בניגוד מוחלט להיגד "וְאֵין מְאַסְף". ומתוך כך מבליחה תחושת הייאוש והאימה מפני הרוצח ה"מְשַׁפֵּף" בישראל בשעה שאין פודה ואין מושיע (תבורי ועצמון, אס"ר, עמ' 8).

28 כדברי הנביא (יש' נט, ב): "כִּי אִם עֹנֵתֵיכֶם הִיוּ מְבַדְלִים בֵּינֵיכֶם לְבִין אֱלֹהֵיכֶם".

29 הנימוק: "חֲשָׁב כִּי יִי עֲזָבָנוּ", הוא נימוק עתיק יומין לדרישת רחמי ה'. כבר משה העלה נימוק זה לפני ה' בחטא העגל (שמ' לב, יב), וכן הנביא יואל (ב, יז) ומשורר התלים (עט, י; קטו, ב). נימוק זה מקבל משנה תוקף כשהאויב ("העמים") הם נוֹצְרִים רשעים שאינם כופרים בעובדה שה' בחר בישראל, אך טוענים שהבחירה בישראל עברה אל הנוצרים שהם מעתה "ישראל שברוח".

ההיגד "זָכוֹר אֶב" (טור 42) מכונן למעשה העקדה. פניית הפייטן לה' בדרישה שיזכור את השבועה שנשבע לאברהם, יסודה בתפילת משה לאחר מעשה העגל: "זָכוֹר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בְּרִ"ם³⁰ (שמ' לב, יג). זכות אברהם הצילה את לוט מסדום (בר' יט, כב), את ישראל במצרים (שמ' ב, כד), ועתידה לעמוד להם לישראל לעתיד לבוא (וי' כו, מב). העקדה התרחשה בהר המוריה, הוא הר ציון שבו שכן ה'. במצב זה של אוזלת יד מזכיר הפייטן לקב"ה את הצו לאברהם - צו עקדת יצחק והזכות השמורה לישראל בעקבותיו (שבועת ה' בהר המוריה). העקדה היא עד זיכרון קולקטיבי תמידי למחויבות ההדדית בין ה' לישראל. בזכות מחויבות זו מבקש הפייטן שהקב"ה ישמע את תפילת עם ישראל ואת תחינתו, וכפי שבשעתו שלח את האיל להציל את יצחק, כן ישלח ישועה לעמו. בכור שור נמנע בפיוט זה מלקשור בצורה מפורשת את קדושי מסעי הצלב למעשה העקדה, ואולם ישנן רמיזות עדינות: הפיוט פותח בפנייה: "זָכוֹר צֵאן מִרְעִיתֶךָ" (טור 2) בהמשכו מתנה את מצוקת הדור: "וְעֵדֶרְךָ וְנִשְׁבָּה" (טור 30), וכשפותח בזכות העקדה שם בפי ה': "קַח בְּנֶךָ כְּצֵאן מִמְּכֻלָּה" (טור 43). המטאפורה הזאת, גם אם היא נדושה, יש בה כדי לרמז למעשי שחיטה ופורענות.

זכות אבות היא בעיני הפייטן הנימוק החזק ביותר, וכך הוא מסיים את המחצית הראשונה של הפיוט. אחרי נימוק זה פותח בכור שור בדרישת נקמה ששזורה בה בקשת כפרה ותינוי נוסף של צרות הזמן.

בקשת נקמה

החולשה, הסבל וההשפלה הזינו את האיבה הגדולה של ישראל כלפי הנוצרים בני עשיו', ועוררו בו רגש עז וציפייה גדולה לנקום בגויים ולמדוד להם כגמולם. בפיוט הזה הפייטן מקצה לנקמה מחרוזת אחת בחלקו הראשון של הפיוט. מחרוזת זו היא בחינת 'מעט המחזיק מרובה': השורש דמ"ם חוזר פעמיים, פעם כדרישה מפורשת לנקמת דם - "וְיִדְרֹשׁ דָּם עִמּוֹ" (טור 21), ופעם כבקשה לשפיכת דם רב - "וְלִשְׁפּוֹךְ כַּמִּים דָּמִים" (טור 23). ולא די לו בזאת, הפייטן קורא לה' לפזר את בשר האויב כגללי בהמה - "וְלִשְׁתִּית כְּגִלְלִים לְחֹמֶם" (טור 22), כלומר שאף לא יובאו לקבורה. הלשון הקשה והנוקבת של המחרוזת האחת שיוחדה לנקמה, מדברת בקול רם. הנקמה מופיעה שוב בפיוט לאחר סיפור העקדה, ומעניין לציין שדרישת הנקמה השנייה מופיעה בין הדיבור הרך של ישראל לקריאתם מן המצר: "נְכוֹת יִרְבֶּה וְתַחֲנוּנִים / לֶךְ אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים / וְאִתָּה שֶׁכֶר מִדָּם מְעַנִּים / חֲצִי גָבוֹר שְׁנוּנִים // שְׁנוּנִים יְפִלוּ בְּלֵב צָר / וְאִנִּי קְרָאתִי מִמִּיצַר / הִידּוּ" (טורים 77-81).

30 עקדת יצחק מסתיימת בשבועת ה' אל אברהם ("בי נשבעתי", בר' כב, טז).

בקשת סליחה³¹

לאחר הצגת הנימוקים לדרישת הגאולה ולאחר בקשת הנקמה, באה בקשת סליחה מעם ה' בגוף ראשון יחיד: "וּסְלַח וּמַחַל עֲוֹנֵי, וְחַמּוּל עָלַי" (טורים 58-59), והסליחה נחוצה: "כִּי אֲנִי הִגְבַּר רָאָה עֲוֹנִי" (60). בפנייתו לה' הוא כופל את התיבה 'עֲוֹנִי' - היא חותמת מחרוזת ופותרת מחרוזת, ובזה הוא מדגיש את הזיהוי המוחלט שלו כפרט עם כלל העם.

ישועה

בחתימת הפיוט נעימת דבריו של הפייטן היא תחינה לישועה ולא תביעה: "יְדַבֵּר אֲלֶיךָ רְכוֹת / רְכוֹת יְדַבֵּר וְתַחֲנוּנִים [...] יִחוּן עַל מְעוֹטֵי עַמִּים / וְיָשׁוּב יוֹשֵׁב מְרוֹמִים / לִירוּשָׁלַיִם בְּרַחֲמִים" (76-77; 102-104). הפייטן חותם בבקשה שה' יתפייס עם עמו וישוב למלוך עליו (בארצו): "וְיָשׁוּב יוֹשֵׁב מְרוֹמִים / לִירוּשָׁלַיִם בְּרַחֲמִים" (103-104), ומקווה שהגאולה בוא תבוא, ותחודש מלכות שמים בארץ, בבחינת השבת עטרה ליושנה - "יִזְ'ס'רְף' יְדוּ שְׁנִית כְּכַבֵּר / לְקִנּוֹת שְׁאִרִית עִם נָבֵר / וּבְאַרְצָ עֲרֵבָה וּמְדַבֵּר / יְהִי פֶסֶת-בֶּר" (89-92).

החתימה בירושלים נשזרת עם פתיחת הפיוט: "אֱלֹהִים מִמְּכוֹן שִׁבְתְּךָ [...] רָצָם כְּמִשְׁרָתִים בְּחִצְרוֹתֶיךָ" ולסיפור העקדה שהתרחש בהר הבית.

ג.2 העקדה (טורים 42-56)

תיאור העקדה בפיוט מחזיק 15 טורים, ועם זאת מצטיין ביופיו ובתמצותו. סיפור העקדה מתאפיין באיפוק הרב ובשימוש מועט בלשון הכתובים. השימוש המרבי בלשון הכתוב מופיע דווקא בציווי: "קַח בְּנֵךְ [...] וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֹלָה" (טורים 43-44). הפייטן החסיר מהציווי את המילית "נא" ואת התארים ואת שם הבן: "את בנך, את יחידך, אשר אהבת, את יצחק"; לעומת זאת שתל לתוך הציווי תואר מקורי: "בְּצֶאֱן מִמְּכָלָה"³². השימוש בדימוי של צאן בדיר כדי לתאר את יצחק בבית, מרמז לאופיו הכנוע והצייטני של יצחק, אביה השני של האומה. הפייטן מדלג על ההכנות ותיאור הדרך (חבישת החמור, ביקוע עצי העולה, לקיחת הנערים, ההליכה וראיית המקום מרחוק, ולקיחת האש והעצים). מובלטת בפיוט שיחת האב והבן בדרך להר, ובכור שור מעצבה מחדש: "וּבֵן אֲמַר מִנִּי אֵל תִּכְסֶּה / אָבִי קִרְבֵּן אֵיךְ תַּעֲשֶׂה / אִם יִמְעַט הַצִּית מְהִיֹּת מִשָּׂה". התביעה של יצחק לקבל תשובה כנה: "מִנִּי אֵל תִּכְסֶּה" היא חידוש של הפייטן. האש והעצים המוזכרים בשאלת הבן במקרא נעדרים בפיוט, ושאלת "איה השה לעלה" זוכה לאריכות הכוללת שיבוץ שונה משמעות ממצוות הפסח (שמי' יב, ד): "אָבִי קִרְבֵּן אֵיךְ תַּעֲשֶׂה / אִם יִמְעַט

31 פניית הדובר אל אלוהיו בפיוטים אלה באה מעמדה של בקשת רחמים וסליחה על חטאים שנעשו בעבר.

32 מילה יחידאית במקרא המתארת פורענות קשה: "גזר ממכלה צאן", חבק' ג, יז.

הַבַּיִת מְהִיֹּת מְשֶׁה". כמו במקרא, תשובת האב עמומה, אך נטענת בהוקרת הבן: "מְשֶׁה נִבְחַר בְּנִי" ובשכר המובטח למקיימים את הצו: "וּבְזָאת פָּנִים לְנוּ יִשָּׂא"³³. דברי ה' בפי המלאך המופיעים בפרשת העקדה פעמיים: "ולא חשכת את בנך את יחידך ממני" (בר' כב, יב; טז) מיוחסים כאן למספר הכל-יודע: "עֵינֵנוּ עַל בְּנוֹ לֹא חָסָה / וְהֶאֱלֹהִים נָסָה". האיל המועלה במקרא תחת יצחק, מופיע בפיוט בתמצות במשפט: "וְנִתַּן אֵיל תְּמוֹרָה". ההבטחות האלוהיות, הוקרת יראת אברהם והשבועה שבמקרא מתמצים במשפט: "יְקוּל מְשִׁמִּים קָרָא / יְהִי עֲלֵיכֶם סְתָרָה".

דווקא הצמצום והאיפוק מקנים לעקדה עוצמה ויופי. את אלה מבקש הפייטן להדגיש, שהרי זה נימוק שאחריו אין עוד ועליו להיות עוצמתי ומשכנע.

ד. מבנה בפיוט

ד.1 תבנית סטרופית

הפיוט "אֱלֹהִים מִמְּכֹן שִׁבְתָּךְ" בנוי בתבנית סטרופית, כלומר תבנית המורכבת מרצף של מחרוזות (סטרופות) סימטריות בהיקפן ובחריזתן, ומכאן נגזר שמה. בפיוט רצף של כ"ו מחרוזות בנות ארבעה טורים כל אחת. פיוט זה נמנה עם הפיוטים **המשורשים**, שבהם התיבה שבסוף כל מחרוזת היא התיבה שפותחת את המחרוזת הבאה. השרשור מצוי בפיוטי 'עבודה' ספריים,³⁴ ואופייני לסוגת פיוטי 'חטאנו', שאליה משתייך הפיוט דנן. ואכן בכל המחרוזות של הפיוט המילה הפותחת באיבר התוכף (בראש מחרוזת) חופפת למילה הסוגרת (בסוף מחרוזת) של האיבר שלפניו. זוהי מיומנות טכנית המסייעת בידי הפייטן ליצור לכידות בפיוט. החזרה המילולית תורמת לגיבוש הטקסט, ויש בה גם משום שמירה על רמה של מתח לאורך הפיוט.

סְתָרָה הָיָה-לִי מְשִׁעֲנִי
וְסִלַּח וּמַחֵל לְעוֹנֵי
וְחָמוּל עָלַי כִּי אֲנִי
הַגִּבֹּר רָאָה עֵנִי

עֵנִי עִמָּךְ רָאָה וּבְךָ יִשַׁע
וְאֶל-צַעֲקוֹתֵינוּ תִישַׁע
וּמַחֵל-לָנוּ חֲטָא וְרִשָׁע
עַל-כָּל-דְּבַר-פְּשָׁע

33 המילה המקראית היחידה משיחת הבן והאב היא "השה" שהומרה ל"משה"; במקרא ובפיוט השה מופיע הן בשאלת הבן והן בתשובת האב.

34 ראו שירמן, השירה ב, עמ' 708.

ד. 2 חריזה

החרוז הוא מרכיב מבני ואמצעי אסתטי בולט, התורם לגיבוש הטקסט ולשכלול הכתוב מצד הצליל. טוריה של כל מחרוזת בפיוט "אלהים ממכון שבתך" חורזים זה עם זה בקוץ אחד בלבד. החריזה מתחלפת ממחרוזת למחרוזת, אך שומרת על קביעות בתוכה. בתום המחרוזת מתחלף החרוז בחרז חדש שיופיע לאורך ארבעת הטורים של המחרוזת הבאה, עד שיוחלף בחרז אחר במחרוזת התוכפת, וכן הלאה. בפיוט הנדון לחריזה יש בדרך כלל משמעות הנקשרת לתוכן המובע באותה מחרוזת. לדוגמה, מחרוזת ט"ז (טורים 61-64):

עֲנֵי עֲמֵךְ רָאָה וְכֵן יִשְׁעַ
וְאֶל-צַעֲקוֹתֵינוּ תִישַׁע
וְכִפֵּר חַטָּא וְרִשְׁעַ
עַל-כָּל-דְּבַר-פִּשְׁעַ

מחרוזת כ"א (טורים 81-84):

שְׁנוּנִים יִפְלוּ בְּלֵב צַר
אֲשֶׁר בְּחָרוֹן בֵּי עַצֵר
וְאֲנִי קִרְאתִי מִמֵּצֵר
הַיָּד יִתְקַצֵר

החרוז 'צר' מלווה את ארבעת טורי המחרוזת, והוא משמעותי בתוכן המחרוזת, שכן יש בו כדי להבליט ולהדגיש את המסר של הפיוט כולו: 'צר' היא מילה נרדפת לאויב ונוגש, והיא מבטאת 'מצר' (מעין חרוז הד), כלומר את הלחץ שבו נתון העם, וכן את חלקה השני של המילה 'תקצר', המרמזת על תמיהה והשתוממות על התמהמהות גאולת ה'. מכאן ומכאן מהדהד הצליל 'צר' על כל משמעויותיו, ומבטא את אכזריותו של האויב כלפי ישראל, את הלחץ שבו נתון העם ואת השתהות הגאולה.

ד. 3 חילופי גופים דקדוקיים

לשון יחיד - לשון רבים: בהיות הפייטן קול לעם ומתוך הזדהות מוחלטת עם העם, נתון הפיוט כולו בתוך מסגרת של פנייה ישירה לה'. במהלך הפיוט עובר הפייטן מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד. במעבר בלתי שיטתי זה יש ביטוי להזדהות המושלמת שחש הפייטן עם מצוקת קהילות צפון צרפת ואשכנז. לדוגמה: כאב הציבור בלשון יחיד: "תִּקְצֵר רוּחִי בְּיַד מְשַׁפֵּר / חֲנָם נִמְכַּרְתִּי וְלֹא בְּכֶסֶף / וְנִפְזַרְתִּי וְאִין מְאַסֵּף / לְכָל-בֵּית יוֹסֵף" (טורים 85-88). המעבר מצורת רבים ליחיד הוא אמצעי ספרותי הנועד לבטא הזדהות.

גוף ראשון - גוף שלישי: הדיבור הוא חי ומבטא מעורבות בהתרחשות ויוצר קרבה בין המוען לנמען: "וְאֶל-צַעֲקוֹתֵינוּ תִישַׁע, וּמִחַל לָנוּ חַטָּא וְרִשְׁעַ" (טורים 62-63). אך יש

גם ניסוח של המבקש בעדם במעבר לגוף נסתר "כִּי צַר רוּדָה בָּם בְּעִבְרָה" (טור 14). בשני המעברים הדקדוקיים האלה ניכרת המעורבות של הפייטן במתרחש. ואפילו שהוא מעמיד עצמו בעמדת המתבונן מהצד, הוא שב אל הדיבור בגוף ראשון - יחיד או רבים, נוכח או נסתר, לחלופין.

ד.4 שדות סמנטיים

ר' יוסף בכור שור מרבה להשתמש במילים מאותו שדה סמנטי, כלומר נוקט מילים שיש ביניהן קרבת משמעות או קשר פנימי. הקורא את הפיוט רואה במילים הללו מילים מנחות. זהו אמצעי רטורי הבא להדגיש ולהבליט את הרעיונות המרכזיים שבפיוט.

שדה סמנטי של ראייה - "הַבֵּט צֵאן מְרַעֲיֶתְךָ [...] וְאַלְיֶיךָ נִשְׁאַנוּ עֵינֵינוּ [...] כִּי מִמֶּךָ אֵין לְהַעֲלִים [...] הַלֵּךְ לְבִי וְעֵינֵי קָמוּ, חוּזִי וּמְלִיצִי נֶאֱלָמוּ [...] וְבֵן אָמַר מִנִּי אֵל תִּכְסֶּה [...] עֵינִי עַל בְּנוֹ לֹא חָסָה [...] יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה / סִתְרָה הִיָּה-לִּי מִשְׁעֵנִי [...] הַגִּבֵּר רָאָה עֵנִי / עֵנִי עִמָּךְ רָאָה" (טורים 2-61). השימוש במילה 'חוּזִי' מעניין, כי הפייטן היה יכול לומר 'נביאי', אבל בחר בשדה סמנטי של ראייה. השדה הזה משתלב יפה בפניית הפייטן לקב"ה "הַבֵּט צֵאן מְרַעֲיֶתְךָ". לשורש רא"ה יש גם משמעות של הבנה. כך כבר בלשון המקרא, כגון "ולבי ראה הרבה חכמה ודעת" (קהלת א, טז); גם בלשונות המאוחרות, כגון "רואה אני את דברי אדמון" (כתובות יג. ד), וכך עד ימינו.

שדה סמנטי של דיבור - זעקה - "יְקוֹל מִשְׁמַיִם קָרָא [...] וְאֵל צַעֲקוֹתֵינוּ תִישַׁע [...] וַיִּשְׁמַע בְּפִלְלִי, מִהִיכֹלוֹ קוֹלִי. קוֹלִי אֶקְרָא [...] וְאֵנִי קָרָאתִי מִמִּצַּר [...] עֵנָה לְקוֹרְאֶיךָ בְּדוּחֶךָ" (טורים 55-98). באוזן הקורא מהדהדת אזהרת ה' לעמו, להיות קשובים לצרת החלשים (גר, אלמנה ויתום): "כי אם צעק וצעק אלי שמע אשמע צעקתו" (שמות כב, כב). השדה הסמנטי של ה'קריאה' (לישועת ה') קרוב אל תוצאתו - השמיעה. השמיעה משלימה את שדה הראייה.

אלם - "חוּזִי וּמְלִיצִי נֶאֱלָמוּ, יִשְׁבּוּ לְאַרְצְךָ יְדָמוּ" (35-36). בהיגד זה הפייטן בוחר במילים בעלות יותר ממשמעות אחת (מתוך פסוקים רחוקים זה מזה), ומאחה אותן לכדי היגד המבטא אוזלת יד: חוזי = נביאי (יש' כט, י ועוד), נביא = דובר, מתורגמן (ואהרן אחיך יהיה נביאך" [שמ' ז, א]); מליץ = מתורגמן ("והם לא ידעו כי שומע יוסף כי המליץ בינתם" [בר' מב, כג]); מליץ = סגור ("אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו" [איוב לג, כג]). החוזה, הנביא, המליץ והסגור, מגיד יושר - מצטיינים בכושר רטורי, ואולם בפיוט הם "נאלמו" ו"ידמו". כך, למול הקורא עולה הדימוי מישעיהו נג, ז: "וּכְרַחֵל לְפָנָי גְזִיזָה נֶאֱלָמָה וְלֹא יִפְתַּח פִּיו". ה'אלם', ה'אין דיבור', שליטים בשדה הסמנטי של הדיבור. כלומר, כל המדברים בשם ה' פסקו מלדבר ומלתווך בין הקב"ה לבין ישראל, גם זקני העם שברגיל מביעים דעה ואומרים דברם, אף הם נדמו ולא יספו דבר לנוכח הנתק בין הקב"ה לכנסת ישראל. ובהמשך, "יְדָמוּ זְקֵנִי וּמִטָּה יָדִי [...] זְכוֹר אֲב צוֹיְתוֹ [...] וְבֵן אָמַר מִנִּי אֵל תִּכְסֶּה [...] וְעַל-עוֹנֵי הוֹדִיְתִי / כִּי כֵן צוֹיְתִי / צְוִיְתִי מֵאֵת

מְחֹלְלִי [...] וְיִשְׁמַע אֶל בְּפִלְוִי [...] יְדַבֵּר אֵלַיךְ רְכוּת, רְכוּת יְדַבֵּר וְתַחֲנוּנִים [...] עֲנֵה לְקוֹרְאֶיךָ [...] יִצְחָק אֶל וְיִלְעַג לְקַמִּים" (טורים 35-101).

השדות הסמנטיים של ראייה, של דיבור ושל אלם, מלכדים ומאחדים את חלקיו השונים של הפיוט. הם מהדהדים לאורכו ומטעינים אותו במשמעות.

ה. סיכום

ה'סליחה' "אלהים ממכון שבתך" של בכור שור מתנה את מצוקות דורו, והוא פונה לאל בבקשת נקם וגאולה ונימוקיו עמו. בכור שור משכיל להשתמש בכלים ספרותיים שונים כדי לחדד את אמירתו: חריזה המגבשת את הטקסט (הצליל החוזר מתמצת את המסר התוכני של המחרוזות); שדות סמנטיים המבטאים את הכאב הבא משתיקת השמים (הסתר פנים) וכמיהת העם לקשר בלתי אמצעי עם ה' - דיבור ותפילה ושמיעת קול נבואה. טורי העקדה מאופיינים במינימליזם אך דווקא יוצרים אווירה שיש בה "עוררות רגשית", זו דרכו הפייטנית של בכור שור בפירושו למקרא וגם בפיוטיו.

ביבליוגרפיה

אורבך, תוספות	א"א אורבך, בעלי התוספות, תולדותיהם, חיבוריהם ושטתם , ירושלים תשנ"ו.
אסף, ספר הפסקים	ש' אסף, "ספר הפסקים לר"י הזקן, רבנו תם ושאר בעלי התוספות", בתוך: ספר היובל לאלכסנדר מרקס , ניו יורק 1950, עמ' ט-כב.
אפטוביצר, מבוא	א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה , ירושלים תרצ"ח.
גולדשמידט ופרנקל, לקט	ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת , ירושלים תשנ"ג.
גולדשמידט, יו"כ	ד' גולדשמידט (מהדיר), מחזור לימים הנוראים, לפי מנהגי בני אשכנז , כרך ב - יום כפור, ה'תש"ל
גולדשמידט, ליטא	הנ"ל (מהדיר), סדר הסליחות כמנהג ליטא , ירושלים תשכ"ה.

- גולדשמידט, פולין הנ"ל (מהדיר), **סדר הסליחות כמנהג פולין**, ירושלים תשכ"ה.
- גייגר, פרשנדתא א' גייגר, **ספר פרשנדתא על חכמי צרפת מפרשי המקרא**, ירושלים תשל"א.
- גרזמן, בכור שור מ' גרזמן, "ר' יוסף בכור שור", **שמעתין** 21-22 (תשכ"ט), עמ' 47-53.
- הברמן, פיוטי ר' יוסף א"מ הברמן, "פיוטי ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליאנש", **תרכ"ט** (תרצ"ח), עמ' 323-342.
- וולטר, בכור שור G. Walter, *Joseph Bechor Shor, Der letzte nordfranzösischer Bibelexeget*, Breslau, 1890
- לביא ונבו, רב העליליה ת' לביא וי' נבו, "הפיוט 'אדון רב העליליה' המיוחס לר' יוסף בכור שור - בזיקה אל המדרשים", **המדעת** ח (תשע"ה), עמ' 114-130.
- מנחם, סדר טרויאש מנחם ב"ר יוסף ברבי יהודה חזן מטרואש, **סדר טרויאש**, ירושלים תשכ"ח.
- נבו ולביא, אדון מועד י' נבו ות' לביא, "הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים לשפוט בְּתַעֲצוּמֵינִי' המיוחס לר' יוסף בכור שור, בזיקתו למדרשים", **דרך אגדה**, יג (תשע"ז), עמ' 201-222.
- נבו, בכור שור י' נבו, **בכור שור. פירוש רבי יוסף בכור שור על התורה**, יו"ל מתוך כתב יד על ידי יהושפט נבו, ירושלים תשנ"ד.
- נבו, פרשנות המקרא הנ"ל, **פרשנות המקרא הצרפתית**, רחובות תשס"ג.
- סגל, פרשנות מ"צ סגל, **פרשנות המקרא**, ירושלים תשי"ב.
- פאזנאנסקי, חכמי צרפת ש"א פאזנאנסקי, **מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא**, וארשה תרע"ג (דפוס צילום ירושלים תשכ"ה).
- פריאל, בכור שור י' פריאל, "רבנו יוסף בכור שור: מעמדו בעולם הפרשנות ותהליך החשיפה המחודש של פירושו", **אורשת** א (תש"ע), עמ' 113-126.
- פרנקל, פיוטי יחיאל א' פרנקל, **פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא**, ירושלים תשס"ז.
- צונץ, תולדות הספרות L. Zunz, *Zur Geschichte und Literature*, Berlin, 1845
- שירמן, השירה א ח' שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית** (עדכן והשלים ע' פליישר), ירושלים, תשנ"ט.
- שירמן, השירה ב הנ"ל, **תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת** (עדכן והשלים ע' פליישר), ירושלים תשנ"ז.
- תבורי ועצמון, אס"ר י' תבורי וא' עצמון (מהדירים), **מדרש אסתר רבה**, ירושלים תשע"ה (2014).